

Ганна Мартинова

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Черкаси, Україна
ganmart@meta.ua

Архаїзми та інновації в діалектних словниках як відображення динаміки говірки

Реферат: У статті проаналізовано архаїзми та інновації, засвідчені в діалектних словниках говорів української й інших слов'янських мов, що є номінативними наслідками значних суспільно-економічних, науково-технічних і культурних перетворень ХХ ст. – до початку ХХІ ст., які спричинили перебудову лексичної системи сучасних діалектів: зникнення слів та окремих їхніх значень; появу нових значень і нових лексем.

Ключові слова: діалектна лексика, архаїзми, інновації, динаміка мовних одиниць.

Abstract: *Archaisms and innovations in dialectal dictionaries as a reflected patois dynamics.* The article analyses archaisms and innovations established in dialectal dictionaries in the patois of the Ukrainian and other Slavonic languages which is a nominative sequence of the significant social-economic, scientific-engineering and cultural changes in the 20th and early 21st centuries, resulting in the restructuring of the lexical system of modern dialects: the extinction of words and some of their meanings, the appearance of new meanings and new lexemes.

Keywords: patois lexical stock, archaisms, innovations, lexical unit dynamics

Лексику діалектної мови вважають найбільш відкритою порівняно з іншими структурними рівнями, потенційною для змін як унаслідок власне лінгвальних, так і позалінгвістичних чинників. Саме тому з'ясування активних процесів, що супроводжують функціонування діалектної лексики, залишається актуальним завданням сучасної лінгвістики, оскільки уможливило спостереження над перебудовою лексичної системи діалектів, дозволяє вирізнити архаїчні й інноваційні явища, спрогнозувати подальший розвиток говірок.

У слов'янському мовознавстві динаміку різних рівнів народної мови спочатку розглядали з огляду на генетичну основу говірок, згодом відстежували розвиток визначальних рис діалектів в історичному аспекті шляхом зіставлення сучасних дослідникові фактів і свідчень місцевих пам'яток; у 30-х роках ХХ ст. звернено увагу на зв'язок просторових і часових характеристик діалектних одиниць, але об'єктом докладного вивчення динаміка й статика в просторі й часі стали лише на початку ХХІ ст. (Коць-Григорчук, 2002; Костів, 2003; Глуховцева, 2005; Kobus 2015). Лексика діалектів засвідчує рухливість мовної системи, її здатність адапту-

ватися до різних змін, що породжує інновації, спричинює динаміку «компонентного складу синонімічних рядів, гнізд у діалектних системах, вербального наповнення лексичної організації семем» (Глуховцева 2005, 361), і водночас збереження архаїчних назв, пов'язаних із матеріальною та духовною культурою мовців.

Традиційно до діалектних слів-архаїзмів зараховують слова давнього походження – спільнослов'янські (праслов'янські) та спільносхіднослов'янські (прасхіднослов'янські), збережені в говірках до наших днів (Бевзенко 1980, 185). Кваліфікацію таких одиниць здійснюють в етимологічних студіях та словниках шляхом фіксації повного чи часткового збереження в говірках праслов'янських слів, висвітлення їхньої генези, функціонування й розвитку. Під інноваціями розуміють одиниці, що виникли на ґрунті окремих говірок і поширені на території їхнього функціонування. Вони відображають різні нововведення в побуті, суспільному житті, техніці, у сфері культури та ідеології, унаслідок чого частина слів архаїзується й поступово виходить із вжитку, причому цей процес у різних групах лексики відбувається неоднаково: одні назви зберігають усі носії говірок; інші – лише представники старшого покоління, а деякі згадують, що „так колись казали”. Дослідник української діалектної лексики В. С. Вашенко в 60-х роках ХХ ст. засвідчив динаміку найменувань українських національних страв, зокрема лексеми *кваша*, *перепічка*, *лемішка*, *потапці*, *плескач*, *мнишики*, *макорженики*, *вергуни* вже на той час перебували в пасивному вжитку; активніше діалектоносії послуговувалися назвами *галушки*, *куліш*, *затірка*, *узвар*, *млинці*, *юшка*, *пампушки*, *товченики*, однак і їхнє використання вже було звужене, обмежене віковою категорією мовців, а загальноновживаними з найвищою активністю були такі найменування: *борщ*, *суп*, *холодець*, *вареники*, *пирого*, *каша*, *пюре*, *латиша* (*локишина*), *котлети*, *яєчня*, *сирники*, *коржі*, *кисіль*, *компот* (Вашенко 1969, 7). Відзначимо, що ці лексеми і нині функціонують у говірках і не втрачають активності, хоч з'явилися інновації: *налисник*, *оладка*, *зрази*, *макарони*, *заливне*, *бужаніна*, *паштет*, *омлет* тощо. Як бачимо, часовим відтинком динаміки мовної системи говірки є життя діалектоносія, який завжди чутливо реагує на потреби називати предмети, які виникають у процесі його активної діяльності та пізнання доволі багатого світу.

Підґрунтям для написання статті стали матеріали електронної картотеки словника середньонадніпрянських говірок, створеного на основі діалектних текстів (ГПК, ГЗП, ГЧ), записаних у кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. та діалектних словників говорів української й інших слов'янських мов. У них здебільшого засвідчено діалектну лексику трьох поколінь діалектоносіїв від початку ХХ ст. – до початку ХХІ ст. Це період значних суспільно-економічних, науково-технічних і культурних перетворень, активних контактів із різними мовами й діалектами та відчутного впливу літературних мов, що спричинили перебудову лексичної системи діалектів.

У статті проаналізовано лексику побуту, що належить до праслов'янської та спільносхіднослов'янської спадщини, є ареально релевантною для виділення й внутрішньої діалектної диференціації середньонадніпрянського говору й засвідчена в діалектах української та інших слов'янських мов. Вона належить до пасивного шару говіркової лексики, оскільки збережена лише в пам'яті (чи зрідка

трапляється в мовленні) діалектоносіїв найстаршого віку, що дає змогу розглянути лексичний склад сучасних говірок з позицій старої лексичної системи і виявити: 1) зникнення слів; 2) зникнення окремих значень слів; 3) появу нових значень; 4) появу нових лексем.

Загальнослов'янську географію має лексема *лава* 'довга широка дошка на стояках із спинкою та поручнями' (**lava* 'отрезок, отрезанный кусок' (ЭССЯ, 14, 54–55); у давньоруських пам'ятках засвідчена в словотвірному варіанті *лавица* 'лавка' (МСДЯ, 2, 1–2)): *л'ави сто'йал'и в 'хат'і / та'к'і де'ре'в'йан'і л'ави сто'йал'и кру'гом* (ГПК, 61). Вона відома з цим же значенням у середньо- і нижньо-наддніпряньських (Вашенко 1968, 29), бойківських, закарпатських (СБйГ, 1, 400–401; ВД, 107), західнополіських говірках, щоправда, у фольклорному тексті (СЗГ, 273). Із цим же значенням лексема *лава* функціонує в говірках російської (СРНГ, 16, 218), білоруської (СБГ, 2, 600; Бялькевіч 1970, 245; ТС, 3, 7; МСГО, 254; ДСБ, 120), словацької, чеської мов (ЕСУМ, 3, 176). Й. О. Дзендзелівський вважав, що це давнє східно- і західнослов'янське утворення (Дзендзелівський 1969, 82–83). Назва перебуває в омонімічних зв'язках із лексемою *лава* 'упорядкований ряд косарів': *у'же то'д'і с'тал'о ме'н'і ш'іс'над'у'ат' год / і йа станов'л'ус'а в л'аву ко'сит' пше'ниці'у / 'жито і вс'о* (ГПК, 30), яку розглядають як семантичний дериват від *лава* 'лавка' (ЕСУМ, 3, 176).

У західній частині середньонаддніпряньського ареалу (перехідні, східноволинські та східноподільські говірки) лексема зафіксовано в словотвірному варіанті *лавка* 'те': *та'ка була 'чириз'у'с'у 'хату' лавка* (ГПК, 320). Він поширений у південно-західних та західнополіському діалектах української мови (МСЗГ, 152, СПГ, 55, СБкГ, 248; Лисенко 1972, 112, СЗГ, 273). Омонім *лавка* 'крамниця': *та шо ж ми'н'і у'роки / йа п'іду до л'авки / та куп'л'у рач'к'ів* (ГПК, 234), утворений унаслідок семантичних змін слова *лавка* 'ослін, шеренга' (ЕСУМ, 3, 176). Дослідники вважають його запозиченням із російської мови, однак фіксація лексеми в діалектних словниках із розширенням семантичної структури (у буковинських: 'учнівська парта', 'довгий фуганок', 'полиця, частина плуга' (СБкГ, 248); у бойківських: представлено 10 значень лексеми, серед яких 'лавка, стілець', 'кладка через потік, річку', 'смужка землі', 'нерухома лавка, на якій стужать клепки' (СБйГ, 1, 401)), дає підстави прогнозувати можливість незалежного розвитку вторинної семантики в діалектах української мови: 'ослін, лавка' → 'лавка, прилавок' → 'крамниця'. У сучасних говірках лексеми *лава*, *лавка* на позначення хатніх меблів втратили активність, вони перебувають у пасивному словнику діалектоносіїв найстаршого віку, проте лексема *лавка* активно використовують різні вікові категорії на позначення довгої дошки на стояках для сидіння.

Лексеми *судник*, *по'судник* 'шафа з полицями для посуду і продуктів' (<*s^hъ 'посудина, щось складене' (ЕСУМ, 5, 467–468)): *ро'бил'и судники / та'к'і ро'бил'и з дошчок зби'вал'и / суднички / і дл'а посуду / дл'а вс'ого / там йа'к'і ста'канчики / там все сто'йало у тому судничку // дири'в'йаніх ро'бил'и / май'ст'р'і були ро'бил'и вс'ак'і судники / у нас ше й 'зараз та 'шахва чи судник дес' вал'айці'а коло 'хати / вже пот'рух* (ГПК, 201) поширена з цим же значенням в інших середньонаддніпряньських (Вашенко 1968, 135) та східнополіських говір-

ках (Сенчук); у закарпатському й бойківському говорах української мови назва *судник* позначає дерев'яний посуд (ДЛАЗ, 2, к. 172; СБЙГ, 2, 266). Лексема має кілька значень у діалектах білоруської: 'шафа для кухонної пасуди' (Бялькевіч 1970, 423, Янкова 1982, 345), 'полка для пасуди' (СБГ, 5, 11), *суднік* 'дерев'яна бочка для сала' (МСГО, 470) та російської мов: *по'судник* 'висящий открытый стеной шкаф для посуды в виде ряда полок' (ЯОС, 74); *судник* 'хозяйственный сундук' (СМОС, 887), *судник* 'широкая лавка возле печки для приготовления пищи'; *судница* 'дерев'янная кадушка, в которой мыли посуду' (СРГП, 525). У сучасних говірках лексема *судник* втрачена у зв'язку зі зникненням реалії, яку замінили інші меблі для посуду та продуктів; на їх позначення в 70–90-х роках ХХ ст. засвідчені назви *бух'вет*, *сир'вант*, *ст'енка*, *сценка*: *йе в л'удей бух'вет / йе в л'удей с'ценки / йе л'у'стра / йе все / ... с'тул'а в'же наку'пил'и / і в' мене в'же те'пер во'ни йе / й бух'вет ку'пил'и в'же* (ГПК, 184).

Особливу увагу привертають засвідчені в словниках архаїчні назви дерев'яного та глиняного посуду. Найдавніші з них виникли від праслов'янського дієслова **dolbiti / *dъlbiti / *dъlbtī* 'довбати, виколупувати' (Трубачев 1966, 153). Дериватом від цього дієслова є лексема *довбанка*, що в середньонадніпрянських говірках репрезентує кілька сем: 'видовбана переважно з липи чи верби висока діжка для зерна', 'видовбана з липи діжечка для меду', 'видовбана або зроблена з клепок діжка з накривкою для борошна', 'діжка для соління сала', 'видовбаний із суцільної колоди вулик'. Для реалізації останньої семи назву засвідчено в буковинських (СБкГ, 97) та середньополіських говірках (Никончук 1979, 206); а в степових вона репрезентує сему 'дерев'яна ложка' (Мельничук 1951, 78). Назва перебуває в пасивному словнику мовців найстаршого віку, тому в сучасних говірках відбувається часткова втрата цих значень, унаслідок чого семантика слова поступово зневиразнюється: *довбанка ка'зали / м'ір'ки / м'ір'ка / ну в'же м'ір'ка м'енши / н'очви довбан'и бу'ли з вир'би / з о'сики / кадуб та'ка боч'ка здо'рова бу'ла / то'же зир'но с'пали в'ней / і довбанка ка'зали / це од'но // дл'а меду ро'бил'и із л'ипи / бо з вир'би т'іка'йе / довбал'и та'к'і / довбанки і бочич'ка на мед ка'зал'и* (ГПК, 325).

Лексема *дупл'анка* 'видовбана з липи діжечка для меду', 'видовбаний із суцільної колоди вулик' (<**duryla / durylo* 'порожнина, дупло' (ЕСУМ, 2, 146)): *мед бу'е дупл'анка та'ка називалис'а / липова / дупл'анка / і вулики бу'ли в дупл'ан'ц'і / і мед хра'нил'и в дупл'ан'ц'і* (ГЗП, 176) засвідчена, крім середньонадніпрянських, ще й у буковинських 'видовбаний із суцільної колоди вулик' (СБкГ, 97) та поліських 'дуплисте дерево, у якому живе бджолиний рій', 'вулик, зроблений із колоди дерева' (Лисенко 1972, 70–71), 'шпаківня зі стовбура вільхи', 'пеньок із дуплом, куди клали звірям сіль' (СЗГ, 145) говірках української мови, а також у діалектах російської – *дупленка*, *дуплянка* 'выдолбленная кадка, баддя, миска', 'улей, выдолбленный из дуплистого дерева' (СРНГ, 8, 260–261) та білоруської мов: 'калодачны улей' (СБГ, 2, 106). У словотвірному варіанті *дупл'ак* назва поширена в інших середньонадніпрянських 'старе дерево, витрухле всередині', 'вид видовбаного вулика' (Ващенко 1960, 31), буковинських 'вид видовбаного вулика' (СБкГ, 145) говірках і діалектах білоруської мови – 'стары тып вуля, калода' (ДСБ, 60), де відомий і варіант *дупл'анік* 'вулей з дуплавага дрэва'

(Янкова 1982, 110). Як бачимо, на наддіалектному рівні лексема має широку семантичну структуру, причому в нових значеннях збережена праслов'янська семантика, пов'язана з лексемою *дупло* 'витрухла порожнина в дереві', активною в сучасних говірках.

У тісному семантичному зв'язку з попередньою назвою перебуває лексема *липи́вка* / *липовка* 'видовбана з липи діжечка для меду' (<*ліра (ЕСУМ, 3, 237)): *липовки бул'и / дес' в нас вал' айе"ц':а / з ли'ипи видовбуיע"ц':а / видовбувал'ас'а дупл'анка / і вставл'ал'ос' в нейі дно / і во'на о'то медом йак про'питувал'ас' // і саме л'уч:е сохр'ан'ал'ос' во'но у ли'иповц'і* (ГПК, 59), що також має східнослов'янську географію. Вона відома в середньонадніпрянських *липи́(о)вка* 'тс' (Вашенко 1960, 55), поліських *липовка* 'тс' (Лисенко 1972, 115) говірок української мови, а також у діалектах російської *липовка* 'тс' (СРНГ, 17, 57) та білоруської мов *липоўка* 'тс' (СБГ, 2, 657–658). У сучасних говірках лексема втрачена, її субституювали назви виробів із металу: *б'ідон*, *би'тон* та *ка(о) ст'рул'а*.

Для різних господарських потреб діалектоносії використовували видовбану чи зроблену з клепок діжечку, на позначення якої засвідчено вже втрачену назву *поставе"ц'* 'невелика діжечка для продуктів (сиру, жиру, січеної капусти тощо)' (<*ставъ, *stavъсь (Трубачев, 1966, 260)): *о'це поставе"ц' / може то на сир і ка' зал'и поставе"ц' / спиц'і'ал'но сир укл'а'дат' поставе"ц'* (ГЗП, 268). Вона відома в інших середньонадніпрянських 'кухонний посуд у вигляді тазака', 'вид чарки' (Вашенко 1968, 6; Вашенко 1960, 69) та східнополіських 'посуда для пиття горілки' (Сенчук) говірок української мови, а також зафіксована в діалектах російської *поставец* 'глиняний посуд для приготування лакомої пиши' (СМОС, 682–683), *постав*, *поставец* 'шкаф для продуктів и пасуды' (ЯОС, 160), *поставец* 'род сосуда для питья' (Миртов 1929, 251), *с'тавчик* 'глиняная пасуда в виде миски' (СРГП, 515).

Лексема *ко'р'ак* 'видовбаний дерев'яний ківш' (<*(s) korakъ (Козлова 1985, 265–267); *къгакъ/*къг'акъ суфіксальне похідне від *къгъ (ЭССЯ, 13, 206)) засвідчена в середньонадніпрянських, степових *ко'р'ак* 'ківш з довгим держалом', 'велика розливна ложка' (Москаленко 1958, 43), східнословобожанських *кор'а'чок* 'ківш' (СУСГ, 103) та східноподільських *ко'рак* 'дерев'яний ківш' (Кримський 1930, 346). У середньонадніпрянських говірках ця лексема та її словотвірний варіант *кор'а'чок* мають кілька значень: 1. 'дерев'яний видовбаний совок із ручкою для набирання зерна, борошна': *видовбаний із ручкоюу / то ко'р'ак з'вец':а / із д'ерива з'робл'иний і 'ручечка та'ка / ко'р'ак то тим набир'ал'и борошно і сипал'и чи с'вин'ам / чи кур'ам / йе в'ін у мене й 'зараз той ко'р'ак* (ГПК, 78); 2. 'дерев'яний черпак з довгою ручкою, що був причеплений біля криниці': *спиц'і'ал'но при'чеплиний та'кий кор'а'чок / о'то й п'їут' і нали'вайут' у в'ідра* (ГЗП, 191); 3. 'видовбана дерев'яна миска з вушком чи з ручкою': *ко'р'ак та'кий був / ота'кий ко'р'ак з'роблиний / к'руглий / о'це ви'брали пир'їж'ки з п'еч'і чи там балабуху / о'це скл'али йїх у ко'р'ак* (ГЧ, 272). У сучасних говірках лексема архаїзувалася і перебуває в пасивному вжитку діалектоносіїв найстаршого віку, її субституювала літературно нормативна лексема *совок*: *ми / мабут' / ка'жим совок / да / совок / шо було і на 'борошно би'рут' / на 'борошно дири'в'аний*

зроблений / а ти пер жи ми н'і по к'ійний Би д'ей то зроби в жи л'ізний / руч'ка то дири в'яна / було дл'а борошина ж от д'елно / а дл'а зерна от д'елно / там де кур'ім уз'ат' та кинут' от д'елно / а ти пер у нас у же / кор'ачок бул'о кажут' на його (ГЗП, 201).

Лексема *д'іжа* 'хлібна діжа, широка низька діжка з клепок' (<*dēža 'діжа' (ЕСУМ, 2, 88; Меркулова 1988, 119–121)): *д'іжа / т'іки шо во на ни зен'ка та ка / і робил'и то же та ке де рив'яне / й к'ришку та ку робил'и / о / на кри ват' / а спе'ц'і ал'но во но ж так і бул'о / ... і це спе'ц'і ал'но бул'о дл'а т'іста / це у д'іж'і м'і сил'и т'істо* (ГПК, 264) поширена з цим же значенням в інших середньонаддніпряньських і степових (Ващенко 1968, 106), бойківських *д'іжа* 'тс', 'коритце, у якому місять тісто' (СБЙГ 1, 219); відома в діалектах російської *д'е'жа* 'квашня для теста' (СРНГ, 7, 333; СмоС, 204; Войтенко 1991, к. 35), білоруської – *дз'іжа, дз'а'жа, дз'е'жа* 'тс' (СБГ, 2, 41; Бялькевіч 1970, 152; ТС, 2, 13) та інших слов'янських мовах в основному зі значенням 'дерев'яна посудина, у якій місять тісто' (ЕСУМ, 2, 88). У сучасних діалектоносіїв ця лексема перебуває в пасивному вжитку, оскільки архаїзувалася реалія. Тільки окремі мовці найстаршого віку ще зберегли цей предмет побуту: *хл'іб пик'ли в д'іж'і / в нас і с'і час д'іжа / ос' виниси / пока жи / во ни ни бачили // ма л'ен'ку виниси / во на о там п'ід сто лом сто'їт' / і то д'і ж пик'ли хл'іб у д'іж'і / бо іначи ж ни було в чо му / ти пер жи ж то в кост'рул'і / а то д'і ж ни було / т'іки в д'іж'і* (ГЧ, 272). У 60–70-х роках ХХ ст. для приготування тіста стали використовувати велику глиняну макітру: *дири в'ян'і т'і / д'іж'і / та к'і бо чич'ки / та к'і во к'ругл'і / і це в ка жд'ій с'ім'ї / а йесл'і ни ма / то ма к'ітра та ка здо'рова / то ма л'ен'к'і / шо ма к м'ят' / а то здо'ров'і / учи н' айут' / із к'іста ни ви в одил'ис'а* (ГЧ, 196). Лексема *ма к'ітра* 'велика череп'яна посудина напівсферичної форми' (<*makotъra, makotъrtъ 'макітра' (Трубачев 1966, 259–260; ЭССЯ, 14, 140–142)) зафіксована із цим же значенням у середньонаддніпряньських *ма кор'тет* (Ващенко 1962, 19), *ма к'ітра* (Ващенко 1960, 57), подільських (СПГ, 59) та східнополіських *ма котра, ма кхтра, ма ка т'ор* (Сенчук) та в словотвірних варіантах *ма кітрик* у буковинських (СБКГ, 274) та *ма ко́тирка* 'горщик для кімнатних рослин' у західнополіських (СЗГ, 299) говірках української мови, а також у діалектах білоруської *ма коцёр* 'глиняная пасуда, в которой трут мак' (Янкова 1982, 187); *ма котра* 'тс' (ТС, 3, 62; МСГО, 277, СБГ, 3, 14); *ма котра* 'велика миска з глини' (Бялькевіч 1970, 258) та російської мов *ма китра* 'большой широкий горшок, в котором трут мак, табак, ставят опару; вообще большой глиняный сосуд' (СРНГ, 17, 310). Первісно ця назва позначала невелику посудину для розтирання маку, яку в середньонаддніпряньських говірках іменують словотвірним варіантом *ма к'ітерка*: *ну ма к' терл'и то жи ж в ма к'ітирках / ма л'ен'к'і ма к'ітирки й ка ч' ал' ко ю ж о то так рост'и ра л'и ж його* (ГЧ, 37). Реалії відрізняються не лише розміром, але й внутрішньою поверхнею: у макітрі для вимішування хліба вона гладенька, облита поливою, а в посудині для розтирання маку – жорстка. У 70–80 роках ХХ ст. макітру перестали використовувати в побуті, її субститувала металева посудина циліндричної форми – каструля: *ти пер же в кост'рул'ах учи н' айим а то д'і ж д'іжа та ка бул'а з дере'ва зроби на / к'ругл'а / гла ден'ка* (ГЧ, 36). У лексичні мікросистеми сучасних говірок активно входить літе-

ратурно нормативна неолексема *хл'ібо^нічка* 'пристрій для автоматичного приготування тіста та випікання хліба'.

Від кореня праслов'янського походження утворена лексема *во^д'анка* 'хатня діжечка для води' (<*voda (ЕСУМ, 1, 414)), яку засвідчено в середньонадніпрянських *во^д'анка* 'тс' (Ващенко 1968, 21, 110; Ващенко 1960, 21; Сизько 1990, 19), степових *во^д'анка* 'великий череп'яний глек чи невелика діжечка на воду' (ДНП, 40), поліських *ва^д'анка*, *во^д'анка* 'діжка для води' (Лисенко 1972, 39), бойківських *во^д'анча*, *водниц'а* 'горня для води' (СБйГ, 1, 139), а також у діалектах російської *во^д'анка* 'дерев'янная кадушка или глиняный сосуд с узким горлом для хранения воды' (СРНГ, 4, 350; СмОС, 74) та білоруської мов *ва^д'анка* *вы^д'анка* 'дзешка на воду' (Бялькевіч 1970, 102, 117, Янкова 1982, 62). З часом цю реалію замінили вироби з металу: відра, бідони, каструлі.

Лексема *тиква* (відома в давньоруських пам'ятках *тыква* 'макітра', 'тыква', 'глиняный сосуд с узким горлом, кубышка' (МСДЯ, 3,1072)), засвідчена в середньонадніпрянських говірках із двома значеннями: 1. 'посудина для води, зроблена з видовбаного плода рослини родини гарбузових': *а то^д'і ййакос' видовбувал'и і бу^л'и та^к'і тикви / шо нал'ивал'и воду / а ж чо^го во^но та^ке / ото та^ке мов гарбуз / і то та^ка во^на гар'нен'ка* (ГПК, 78); 2. 'округла глиняна посудина з вузькою шийкою, у якій тримали воду під час праці в полі': *на сонц'і / йак ідут' на жни^ва л'уди й бирут' оц'у тикву во^ди / і ставл'айут' ййй хот' і на сонц'і / во^ни ни накривайут' / і та во^да на сонц'і сто^йит' ц'ілий ден' / йак доп'іру з кри^ниц'і / ййакос' так во^на тако^го зробл'ана к'ругла / а с'уди та^ка шийка* (ГПК, 281), що репрезентують процес семантичної деривації: 'рослина родини гарбузових' → 'плід рослини родини гарбузових' → 'посудина, зроблена з плоду рослини родини гарбузових' → 'округла глиняна посудина з вузькою шийкою'. Лексема утворює суцільний незамкнений ареал у середньонадніпрянських говірках (ЛГПЧ, к. 80), її фіксують у степовому та слобожанському говорах південно-східного наріччя української мови: *тиква* 'велика глиняна посудина з вузькою шийкою' (Ващенко 1968, 19), *тиква* 1. 'посудина з гарбуза, у якій зберігали воду під час жнив'; 2. 'різновид глечика (з верхом і тоненьким горлом)' (СУСГ, 204) та в діалектах російської *тыква* 'сосуд с узким горлом' (СРГП, 546; Миртов 1929, 330) та білоруської мов *тыква* 'посуд з гліны на алею' (Янкова 1982, 364).

У словниках засвідчено лексему *кор'чага*, відому в давньоруських пам'ятках *кърчага* 'горшок' (МСДЯ, 2, 1411; *къгъагъ/*когъсага 'глиняный сосуд, кувшин, корчага' (ЭССЯ, 13, 243)); 'сосуд, предназначенный для хранения вина, масла, зерна' (СДРЯ, IV, 373)). У двох середньонадніпрянських говірках ця назва має застарілі значення: 'велика глиняна посудина з вузькою шийкою', 'обплетений лозою бутель із вушком'. Вона поширена в бойківських говірках української мови – *кор'чага* 'плетінка для олії чи горілки' (СБйГ, 1, 379) та в діалектах російської *кор'чага* 'большой глиняный сосуд, служащий для разных хозяйственных надобностей' (СРНГ, 15, 29), білоруської та інших слов'янських мов, де позначає глиняний посуд, глечик (ЕСУМ, 3, 46). Кваліфікація цієї лексеми з погляду походження в науковій літературі дискусійна: П. Ковалів вважає її запозиченням з тюркських мов домонгольського періоду (пор.: тюрк. kolçak 'великий глиняний

горщик') (Ковалів 1964, 148), а О. М. Трубачов виводить від праслов'янського кореня *кѣгкъ 'шия' і суфікса (j)ага, підтверджуючи свою думку давньоруським значенням цієї лексики: 'глиняний посуд з вузькою шийкою для зерна, рідини' (Трубачев 1966, 214–215).

У західній частині середньонаддніпряньського ареалу (перехідні, східноволинські та східноподільські говірки) на позначення цієї реалії поширена лексема *бан'ка* 'глиняний посуд з вузькою шийкою' (<*bъnъka / *bъnъka (ЭССЯ, 1, 153)), яку фіксують у степових говірках південно-східного 'тс' (Мельничук 1951, 72) та в говорах південно-західного наріччя: у подільському 'глиняна посудина з вушком' (Бащенко 1971, 301), 'банка' (СПГ, 12), покутсько-буковинському *бан'ка* 1) 'посудина з завуженим отвором для води, молока', 2) бот. 'сорт ранніх слив' (СБкГ, 24), бойківському – *бан'ка* 'бідон на молоко (50–60 л)' (СБйГ, 1, 43), лемківському 'куля на нафту в лямпі' (Горбач 1973, 2) та в поліських діалектах північного наріччя української мови – *бан'ка* 'глиняна посудина для води з вузьким горлом' (Лисенко 1972, 29); 1) 'будь-яка посудина циліндричної форми'; 2) 'глиняна посудина для води з вузьким горлом'; 3) 'металева посудина циліндричної форми, у якій охолоджують молоко для отримання сметани'; 4) 'скляна ялинкова прикраса' (СЗГ, 11), а також у говірках білоруської *бан'ка* 1) 'пухір'; 2) 'глек' (ТС, 1, 41), 'глиняны збанок с носіком' (ДСБ, 18), 'слоік' (СБГ, 1, 164) та інших слов'янських мов (ЕСУМ, 1, 136). З огляду на поширення й значення цієї лексики в слов'янських мовах дослідники вважають її семантичною інновацією, що постала унаслідок видозміни значення слова *баня*: 'закрите приміщення для миття, купання' → 'круглий звід, купол' → 'закритий посуд круглої форми' [Трубачев 1966, 289; ЕСУМ, 1, 136]. В основі найменування метафоричне перенесення назви за подібністю форми, свідченням цього є значення лексики *бан'ка* в сучасних говірках: 'кулястий або опуклий предмет, здебільшого порожній усередині', 'очне яблуко', 'білок ока' (ЛГПЧ, к. 137), 'скляна ялинкова прикраса' (СЗГ, 11). Деактуалізацію реалії спричинила поява скляного та металевого посуду, зокрема скляної посудини опуклої форми, на позначення якої в сучасних говірках активно функціонує фонетичний варіант *банка*: *в т'ій бан'ці / то ро'с'іл ути'че / то з'ір'ве / то роз'іб'йеш й'ій ту банку // ну н'і'чого / пол'зуй'мос'а поти'пер'іш'ому / пев'но / банка* (ГПК, 298).

Отже, аналіз архаїчних та інноваційних одиниць у діалектних словниках засвідчує динаміку лексичної системи говірок, що є номінативними наслідками суспільно-економічних і культурних змін. Здебільшого архаїзація лексем спричинена деактуалізацією реалій, проникненням літературно нормативних елементів, потребою називати предмети, які з'явилися в побуті. Аналіз архаїчної лексики діалектних словників, укладених у II половині ХХ – на початку ХХІ ст., засвідчує тривалий процес її пасивізації навіть після зникнення позначуваних нею реалій, оскільки в багатьох випадках вона збережена в мовній свідомості діалектоносіїв і сьогодні.

Література

- Баченко К. С. (1971), *Про назви деяких побутових реалій у говорах Хмельниччини*, [в:] *Праці 12 Республіканської діалектологічної наради*, Київ, с. 298–304.
- Бевзенко С. П. (1980), *Українська діалектологія*, Київ.
- Бялькевіч І.К. (1970), *Краевы слоўніку сходняй Магілеўчыны*, Мінск.
- Вашенко В. С. (1962), *3 історії та географії діалектних слів: Матеріали до вивчення лексики говорів середньої і нижньої Наддніпряниці*, Харків.
- Вашенко В. С. (1968), *Лінгвістична географія Наддніпряниці*, Дніпропетровськ.
- Вашенко В. С. (1969), *Про лексичну систему сучасних говорів Наддніпряниці*, [в:] *Сучасні говори Наддніпряниці*, Дніпропетровськ, с. 3–11.
- Вашенко В. С. (1960), *Словник полтавських говорів*, Харків.
- ВД**, Верхратський І., *Говір долівський*, Львів, 1900.
- Войтенко А. Ф. (1991), *Лексический атлас Московской области*, Москва.
- Глуховцева К. Д. (2005), *Динаміка українських східнословобожанських говірок*, Луганськ.
- ГЗП**, *Говірки Західної Полтавщини: збірник діалектних текстів*, упор. Г. І. Мартинова, Черкаси 2012.
- ГПК** – *Говірки Південної Київщини: збірник діалектних текстів*, упор. Г. І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина, Черкаси, 2008.
- ГЧ** – *Говірки Черкащини: збірник діалектних текстів*, упор. Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина, А. А. Таран, Черкаси 2013.
- Горбач О. (1973), *Піденнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід (Пряшівщина)*, Мюнхен.
- Дзензелівський Й. О. (1969), *Українсько-західнослов'янські паралелі*, Київ.
- ДЛАЗ**, Дзензелівський Й.О., *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР: Лексика*, ч. 1–2, Ужгород 1958–1960.
- ДСБ**, *Дьялектны слоўнік Брэстчыны*, Мінськ 1989.
- ЕСУМ**, *Етимологічний словник української мови*, т. 1–6, за ред. О. С. Мельничука, Київ 1983–2012.
- Казаченка Т. М. (1990), *Дьялектны назви посуду*, [в:] *Проблеми української діалектології на сучасному етапі*, Житомир, с. 196–197.
- Kobus J. (2015), *Kierunki i dynamika zmian w języku mieszkańców wielkopolskich wsi na przełomie wieków XX i XXI*, Poznań.
- Ковалів П. (1964), *Лексичний фонд літературної мови київського періоду X–XIV ст.*, т. 2, *Запозичення*, Нью-Йорк.
- Козлова Р. М. (1985), *Праславянские *(s) korakъ, *(s) koraka и их рефлексы в славянских языках*, [в:] *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*, Москва, с. 265–267.
- Костів О. М. (2003), *Динаміка і статика в діалектних просторових конструкціях (на матеріалі II тому АУМ)*, Львів.
- Кочь-Григорчук Л. (2002), *Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору*, Нью-Йорк–Львів.
- Кримський А. (1930), *Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного*, Київ.

- ЛГПЧ**, Мартинова Г. І. *Лінгвістична географія Правобережної Черкащини*, Черкаси 2000.
- Лисенко П. С. (1972), *Словник поліських говірок*, Київ.
- Лисенко П. С. (1958), *Словник специфічної лексики правобережної Черкащини*, [в:] *Лексикографічний бюлетень*, вип. 6, Київ, с. 5–27.
- Мельничук О. С. (1951), *Словник специфічної лексики говірки села Писарівка (Кодимський р-н, Одеська обл.)*, [в:] *Лексикографічний бюлетень*, вип. 2, Київ, с. 67–98.
- Меркулова В. А. (1988), *К вопросу о диалектных различиях в лексике*, [в:] *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*, Москва, с. 119–123.
- Миртов А. В. (1929), *Донской словарь (материалы к изучению лексики донских казаков)*, Ростов-на-Дону.
- Москаленко А. А. (1958), *Словник діалектизмів українських говірок Одеської обл.*, Одеса.
- МСЗГ**, Корзонюк М. М., *Матеріали до словника західноволинських говірок*, [в:] *Українська діалектна лексика*, Київ, 1987, с. 62–267.
- МСГО**, Сцяшковіч І. Ф., *Матэрыялы до слоўніка Гродзенскай вобласці*, т. 1–5, Мінськ 1972.
- Никончук М. В. (1979), *Матеріали до лексичного атласу української мови. Правобережне Полісся*, Київ.
- СБГ**, *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, т. 1–5, Мінск 1979–1987.
- СБЙГ**, Онишкевич М. Й., *Словник бойківських говірок*, т. 1–2, Київ 1984.
- СБкГ**, *Словник буковинських говірок*, ред. Н. В. Гуйванюк, Чернівці 2005.
- СЗГ**, Аркушин Г., *Словник західнополіських говірок*, Луцьк 2016.
- СДРЯ**, *Словарь древнерусского языка (XI–XVI вв.)*, Москва 1988.
- Сенчук І. В. *Словник лівобережнополіських говірок*, Чернігів (рукопис).
- Сизько А. Т. (1990), *Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини*, Дніпропетровськ.
- СлРЯ**, *Словарь русского языка (XI–XVII вв.)*, вып. 1–17, Москва 1984–1991.
- СмОС**, Добровольский В. И., *Смоленский областной словарь*, Смоленск 1914.
- МСДЯ**, Срезневский И. И., *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, т. 1–3, Москва 1893–1912.
- СПГ**, Брилинський Д.М., *Словник подільських говірок*, Хмельницький 1991.
- СРГП**, *Словарь русских говоров Приамур'я*, Москва 1983.
- СРНГ**, *Словарь русских народных говоров*, вып. 1–40, ред. Ф. П. Филина, Ф. П. Сорокалєтова, Москва–Ленинград–Санкт-Петербург 1966–2006.
- СУСГ**, *Словник українських східнословобожанських говірок*, упор. Глуховцева К., Лєснова В., Ніколаєнко І., Терновська Т., Ужченко В., Луганськ 2002.
- Трубачев О. Н. (1966), *Ремесленная терминология в славянских языках*, Москва.
- ТС**, *Тураўскі слоўнік*, т. 1–5, Мінск 1982–1987.
- ЭССЯ**, *Этимологический словарь славянских языков*, ред. О. Н. Трубачева, вып. 1–17, Москва 1974–1990.
- Янкова Т.С. (1982), *Дыялектны слоўнік Лоевщины*, Мінск.
- ЯОС**, Мельниченко Г. Г., *Краткий ярославский областной словарь*, Ярославль 1961.